

Ж.ИЗБАСҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТЫРНАҚШАНЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

З.М.Казымбетова - еркин излениуші

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университети

Таянч сұзлар: сұз туркумлари, тескари маъно, пунктуациявий ўлчам, эмоционал-экспрессив муносабат, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, оғзаки сўзлашув услуби, жаргон, фразеологизм.

Ключевые слова: части речи, противоположное значение, пунктуационное измерение, эмоционально-экспрессивный подход, метонимия, синекдоха, аналогия, стиль речи, жаргон, фразеологизм.

Key words: parts of speech opposite meaning, punctuation dimension, emotional-expressive approach, metonymy, synecdoche, analogy, speech style, jargon, phraseology.

Иркилис белгилеринен тек эпийайы пунктуациялык максетте емес, ал образ жасауда да кен түрде колланылып келинбекте. Әсиресе, соңгы дәуірдеги қарақалпақ поэзиясында лирикалық қахарманның рухый халатын, кеуіл-кеширмелерин иркилис белгилери аркалы беріу кубылысы көп ушырасады.

Лирикада иркилис белгилери шығарманың идеясы хәм мазмунын ашыуда, тәсиршеңлигин хәм эмоционаллығын тәмийинлеуде әхмийетли орынды ийелейди. Грамматикалық хәм мәнилик ұазыйпа қосылып үшінши ұазыйпа-қосықтың интонациясын тәмийинлейди [1:157].

Шайыр Жийенбай Избасқанов өз лирикаларында иркилис белгилери аркалы түрлише мәнилик қатнастарды пайда ете алған. Олардан, әсиресе, стиллик талапқа ылайық орынлы пайдаланған.

Тырнақша белгилі көбинесе стиллик талапқа ылайық колланылушы иркилис белгилеринен саналады. Автордың шеберлигине байланыссыз бул иркилис белгиси түрли максетте пайдаланылушы мүмкин.

Тырнақшаға алынған сөздің мазмуны да, атқаратуғын хызметлери де хәр қыйлы болып келеди. Тырнақшаға алынған сөздің ямаса гәптің басқа биреудики екенлиги ямаса оның өз мәнисинде емес, ал пүткиллей басқа қарама-қарсы мәнисте жумсалып турғанлығы аңланады. Сондай-ақ, тырнақшаға алынған сөз ямаса сөз дизбегі өзлеринің туура мәнисинде емес, ал басқа бир нәрселердің шәртли атамасы, қойылған аты мәнисинде жумсалады [2:287].

Ж.Избасқанов шығармаларында сөз шақапларынан хәр бири тырнақшаға алынушы аркалы тәсиршеңлиги артқан хәм шайырдың айтажақ пикирин оқыушыға тиккелей жеткере алған.

Иркилис белгилеринен тырнақша Ж.Избасқанов шығармаларында төмендеги орынларда пайдаланылған; 1. Атлықлар тырнақшаға алынушы аркалы төмендеги мәнилерди пайда ете алған.

а) Тырнақшадағы атлық заттың кери мәнисин беріу ушын жумсалған.

Тап усындай «**мәртиңе**» Жазыу-ем қай дәртиңе?!

Хәмел берсең ебиндей, Кетер еди көринбей [6:86].

Бул қатарлардағы тырнақшадағы атлық «мәрт» кери мәнини «топас, еки сөзли, жалатай» сыяқлы мәнилерди билдирип тур. Бул халатты төмендеги қатарларда да байқауға болады.

Қыз дегенің- бәхәр ол. Көңлин жаулай алмасаң,

Бәхәр түе, «**зәхәр**» ол! [6:30]

Образлы кери мәни пайда болғанлығын шайыр тырнақша аркалы силтеп өткен.

б) Тырнақшадағы атлық метонимиялық мәниде ауыспалы сыпатқа ийе болған.

Қандай татлы көринислер гүзинде!? Шапқыласып тамам бала изинде,

Тырнарлардай ғаз-қатара дизилген, Жол алады «**ақ алтын**»лар кәрүаны. [6:123].

Бул қатарларда шайыр пахта тийеген тракторлар дизбегін «ақ алтын» лар кәрүаны метонимиясы аркалы қайта атаған, ауыспалы мәни жаратылған.

Илхам перисинің тутып қолынан, «**Жети асырым**»ды өткен Ибраһим.

«**Дала әрманлары**» питип оңынан, Қахарманлық даңққа жеткен Ибраһим [6:179].

Бул қатарларда шайыр автордың өзін емес, оның шығармасын айтыу аркалы қайта атау кубылысы метонимиядан шебер пайдаланған [4:130].

в) Тырнақшадағы атлық ауыспалы синекдохалық мәнини пайда еткен.

Нур түссе де кетпейди ерип, Олар-мениң көңлимде-ғи ғам.

Өмиримнің «**титаниклері**» Турар базда урылып оған [6:189].

Бул қатарларда предметтің мәнисі екінши предметке олар арасындағы муғдарлық қатнасқа байланыссыз ауысып, синекдохалық усулды пайда еткен. [5:80].

г) Атлық тырнақшаға алынушы аркалы ауыспалы теңеулік мәнини пайда еткен.

Қыс барынша «**қәхәрин**» шашып, Буудак-буудак бултлар өткенде,

Кеулим-қысқа, я саған ашық?- Асықтай да гирбин жоқ менде... [6:25]. Бул қатарларда «қыстың аязлы күнлери» адамдағы қәхәр менен бир қатарға қойып теңелген.

2. Фейиллер тырнақшаға алынушы аркалы төмендеги мәнилерди пайда ете алған.

а) Тырнақшадағы ауызеки сөйлеу стилине тән фейил аркалы стиллик талапқа ылайық образлы ауыспалы мәнини пайда ете алған

Бәрин атлап өте алмайсаң, Я «**қаңғырып**» кете алмайсаң,

Басынды алып әлле қайларға- Курортларға, сулуы жайларға [7:15].

Бул қатарларда «қаңғырыу» фейили аркалы «узақларға дем алысқа кетиу» мәнисинде максетсиз жөнеліс образлы түрде берілген.

б) Жаргон мәнисиндеги фейилди тырнақшаға алыу аркалы автор өз пикирин тыңлаушыға еле де жақын қатнаста түсіндире алған. Мысалы:

«**Қапылып**» тур хауа райы, Әтирап думан, аспан түнерген,

Ал, мен, унап қыстың шырайы, Аяз киби «**сақ-сақ**» күлермен. [6:25].

Бул қатарларда «қапылуы» фейили аркалы «хауа райының жауыуы» қатар қойылып теңелген. Бунда автор тыңлаушының сөйлеу тилине сай сөзди берип, оның менен жақын қатнасты жарата алған.

в) Тырнақшадағы адамға қатнасты сезимди билдириушы фейил менен тәбиятқа тийисли кубылыс қатар қойылып теңелген хәм жанландырыу кубылысы қәлиплестирілген. Жанландырыуда жансыз предмет хәм абстракт түсиниклер адамларға тән болған қәсийетлерге ийе болады [5:81].

Сәске пайты. Куяш. Күн тымық. Тырнарлардың дизбегі қатар.

Жапырақларын Таллар қылтынып, Жалаңаш қалыуға «**Қысынып**» атар... [6:37].

Бул қатарларда «қысынуы» фейили менен «таллардың жапырақларының сийреклеп қалыуы» қатар қойып теңелген. Бул қатарларда да жанландырыу кубылысы аркалы ауыспалы мәни пайда болған.

с) Тырнақшадағы фейил аркалы пикир тәсиршеңлиги асырылған.

«**Қытықласа**» жылауың Кетер шайыр йошып та- Ең болмаса, сулуыым, Ышқың қалар қосықта [6:40].

Бул қатарларда «қытықлау» феиілі арқалы «сүйген ярдың йош бериі» қатар қойылып теңелген. Стиллик талапқа ылайық аұыспалы мәни пайда болған.

д) Тырнақшадағы феиілі тиккелей теңеуілік қәсіетке өткен. Мысалы:

Сыйқын-ай түрімиздің! Домбыйып исип жүрді.

Ләбимиз биримиздің, «Салбырап» түсіп жүрді!... [8:110].

Бул қатарларда «салбырау» феиілі менен «хәрре шаққаннан соң ериннің исиі» қатар қойылып теңелген. Теңеу образлы түрде аұыспалы мәнини жасаған.

Не себеп қалғансыз бунша «мунайып»? Қәддиңизде еримеген муз бардай. Ағын суу бойында шашларын жайып,

Шомылыуға бейимлескен қызлардай [8:117].

Бул қатарларда «мунайыу» феиілі арқалы «сәруи таллардың шақасын төмен ийіп туруы» қатар қойылып теңелген. Мунайыу феиілі образлы аұыспалы мәнини пайда еткен.

3. Еликлеуішлер тырнақшаға алыныуы арқалы томендегі мәнилерди пайда еткен.

а) көринислик еликлеуіш тырнақшаға алыныуы арқалы автор усы сөзге дыққат аударуға шақырған хәм айрықша эмоционал-экспрессивлик қатнасты жаратқан.

Көкирегің «жыз» етсе егер Сағынышларым барып жеткенде,

Бул-не деген ығбал, Тәғдирим, көп көрме?!... [7:18]

б) Сеслик еликлеуіш тырнақшаға алыныуы арқалы тыңлаушыда сол қубылысқа тәсиршендикти және де күшейте алған.

Гүзде «шырт» үзілген жапырақ-жалыннан

Өрт шалғандай үлкем қара таллары...

О, жапырақлар - Сарғыш түске малынған,

Сол сәуіри таллары алақанлары. [6:36]

с) Сеслик еликлеуішлер тырнақшаға алыныуы арқалы өзгеше мәнидегі турақты дизбек курамында қолланылуын билдирген.

«Қыйт» десен, «пыр-р» етер көңілдің қусы, Мен

Әдебиетлар

1. Абдиназимов Ш. Лингвопозитика. –Нөкис: 2019.

2. Дәулетов А., Дәулетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Синтаксис. –Нөкис: 2009.

3. Дәулетов М. Хәзирги қарақалпақ орфографиясы хәм пунктуациясы. –Нөкис: 2013.

4. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: 1979.

5. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: 1990.

6. Избасқанов Ж. Мухаббаттың алмаз қырлары. –Нөкис: 1990.

7. Избасқанов Ж. Мухаббат лирасы. –Нөкис: 1992.

8. Избасқанов Ж. Ақ қуслар. –Нөкис: 2014.

Бадий адабиетда қўштирноқ сўзнинг тескари, кўчма маънода эканлигини, матнда айтилган фикрнинг бошқа бировники эканлигини билдириш учун қўйилади. Бу услубий жихатдан лингвопозитик аспектда изланишни талаб қилади. Қўштирноқ гап ичида образлилик, қиёслаш маъносини шақклантиради. Қўштирноқнинг қуйилиши ҳар хил семантик тамойилларни, шунингдек, грамматик нормаларни шақклантиради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

В художественной литературе кавычки ставятся для обозначения слова в противоположном, переносном смысле, что высказанная в тексте мысль принадлежит кому-то другому. Это методологически требует исследования в лингвопозитическом аспекте. Кавычки формируют образность, сравнительный смысл в предложении.

SUMMARY

In fiction, quotation marks are used to indicate that the word is in the reverse, figurative sense, that the thought expressed in the text belongs to someone else. This methodologically requires research in the linguopoetic aspect. Quotation marks form imagery, a comparative meaning in a sentence.

хәм тыпыршылап тыным бермедим, Ушса-қонар жери уйиңнің тусы,

Өзинди соншелли жақсы көргеним. [8:156]

д) Сеслик еликлеуіш тырнақшаға алыныуы арқалы қоспа феиілдің бир сынары сыпатында образлы феиілди пайда ете алған.

Көп жыл... көп сөз үрдис болды удайы, Көбиклер-дің берип қалды қудайы! Иштен күйер болған адам пайдайы,

Жалғыз «ўай-ўай» салмағаны болмаса?! [7:14]

4. Келбетликлер тырнақшаға алыныуы арқалы томендегідей хәр қыйлы мәнилерди бере алған:

а) келбетлик тырнақшаға алыныуы арқалы заттың түр-түсі хәм сапасына айрықша дыққат аударуыды билдиреди.

Шар тәрептен көриуге келген, Журтлар оны аса бахалар.

Расында назға кеңелген, Тағы «уялшақ» деп атанар. [8:103]

Бул қатарларда адамды көрсе жауылып қалатуғын мимоза гүлинің бул қәсіетин «уялыуға» теңеп оқыушының дыққатын гүлдің сол қәсіетине аударған.

б) келбетлик тырнақшаға алыныуы арқалы мысқыллау мәнисин аңлатып келген.

Сонда да бирин-бири «арық» десер, Курортта дем алып қайт барып десер. Ал, бизге буннан артық бейиш бар ма?

Жолдасларым: «дем алсақ қалып»,-десер. [8:153]

Бул қатарда келбетлик тырнақшаға алынып сол заттың кери қәсіетин берген.

Жуумақлап айтқанда, жазба текстте пикир анық, толық хәм түсиникли болыуы ушын иркилис белгилерин дурыс қойу керек. Иркилис белгилери жазыуа синтаксислик бөлиниуде көрсетиу хәм пикирди дурыс баянлау ушын жумсалады. Сондай-ақ, иркилис белгисинен туйғы-сезимлерди асыруу, сөзлерге қосымша стиллик-образлылық бериу ушын да пайдаланылады екен. Бул шайыр ямаса жазыушыдағы өз алдына шеберликти көрсетеди.